

JAV, Taivano ir Lietuvos trikampis: trys partnerės, vienijamos bendros saugumo vizijos

Pirmoje dalyje paaiškinti pagrindiniai veiksniai, lemiantys didėjančią JAV paramą Taivanui, ypatingą dėmesį skiriant karinės pagalbos Taipėjui vaidmeniui ir poreikiui plėsti bendraminčių partnerių, pasiruošusių priešintis Kinijos įtakai, tinklą.

Antroje dalyje analizuojamas Lietuvos politinis sprendimas stiprinti partnerystę su Taivanu ir jo pasekmės.

- 2021–2022 m. Vašingtonas, Taipėjus ir Vilnius suformavo naują geopolitinį trikampį. Tris sostines vienija bendras suvokimas, kad Kinijos Liaudies Respublika tampa vis agresyvesne demokratinio pasaulio ir tarptautinio saugumo struktūrų ardytoja. Padidėjus Kinijos spaudimui, Taivanas drąsesnės ir tvirtesnės paramos sulaukė iš Vašingtono ir Vilniaus. 2021 m. lapkritį Lietuvos Vyriausybė sutiko įsteigti Taivaniečių atstovybę Vilniuje; 2022 m. rugpjūtį JAV Atstovų Rūmų pirmininkė N. Pelosi apsilankė Taivane, nepaisydama gausios grasinamosios Kinijos Liaudies Respublikos retorikos. Abu veiksmai sulaukė agresyvaus Kinijos atsako, tačiau tai tik sustiprino visų trijų demokratinų partnerių tarpusavio paramą.
- Šioje publikacijoje apžvelgiama kintanti geopolitinė realybė ir stiprėjantis JAV, Taivano ir Lietuvos bendradarbiavimas politikos ir saugumo srityse.
- Pirmoje dalyje paaiškinami pagrindiniai veiksniai, lemiantys didėjančią JAV paramą Taivanui, ypatingą dėmesį skiriant karinės pagalbos Taipėjui vaidmeniui ir poreikiui plėsti bendraminčių partnerių, pasiruošusių priešintis Kinijos įtakai, tinklą. Antroje dalyje analizuojamas Lietuvos politinis sprendimas stiprinti partnerystę su Taivanu ir jo pasekmės.
- Šios dvi dalys, parengtos Vašingtone (JAV) įsikūrusio analitikos centro „Global Taiwan Institute“ ir Vilniuje veikiančio Rytų Europos studijų centro mokslininkų, padeda geriau suprasti, kodėl JAV ir Lietuva politinę paramą Taivano saugumui ir nepriklausomybei laiko vienu iš užsienio politikos prioritetų.

Marshall Reid – Vašingtone (JAV) įsikūrusio analitikos centro „Global Taiwan Institute“, skirto Taivano klausimams, programų vadovas.

I DALIS

Didėjant neapibrėžtumui tarptautinėje erdvėje JAV ir Taivanas stiprina saugumo ryšius

Šių metų rugpjūčio 2 d. vakarą Taipėjaus Songšano oro uoste nusileido JAV Atstovų Rūmų pirmininkės Nancy Pelosi¹ lėktuvas. Šis vizitas, kuris yra ilgmetės JAV strategijos Indijos ir Ramiojo vandenyno regione dalis, tapo aukščiausio rango diplomatinio JAV pareigūno vizitu nuo tuometinio JAV Atstovų Rūmų pirmininko Newto Gingricho vadovautos Kongreso delegacijos 1997 metais. Nors N. Pelosi vizitas yra neabejotinai svarbus pats savaime, jis anaipol nelaikytinas pavieniu incidentu. Iš tikrųjų tai buvo ilgmetės JAV ir Taivano santykių plėtros, peraugusios nuo ribotos apimties, išskirtinai neformalių susitarimų iki gerokai platesnio pobūdžio, visapusiškos partnerystės, kulminacija. Nuolat didėjančio Kinijos Liaudies Respublikos (KLR) agresyvumo akivaizdoje Jungtinės Amerikos Valstijos ir Taivanas iš pagrindų sustiprino savo ryšius – ypač gynybos ir saugumo srityse. Didėjant neapibrėžtumui ir beprecedentėms grėsmėms toks bendradarbiavimas tampa svarbesnis nei kada nors anksčiau.

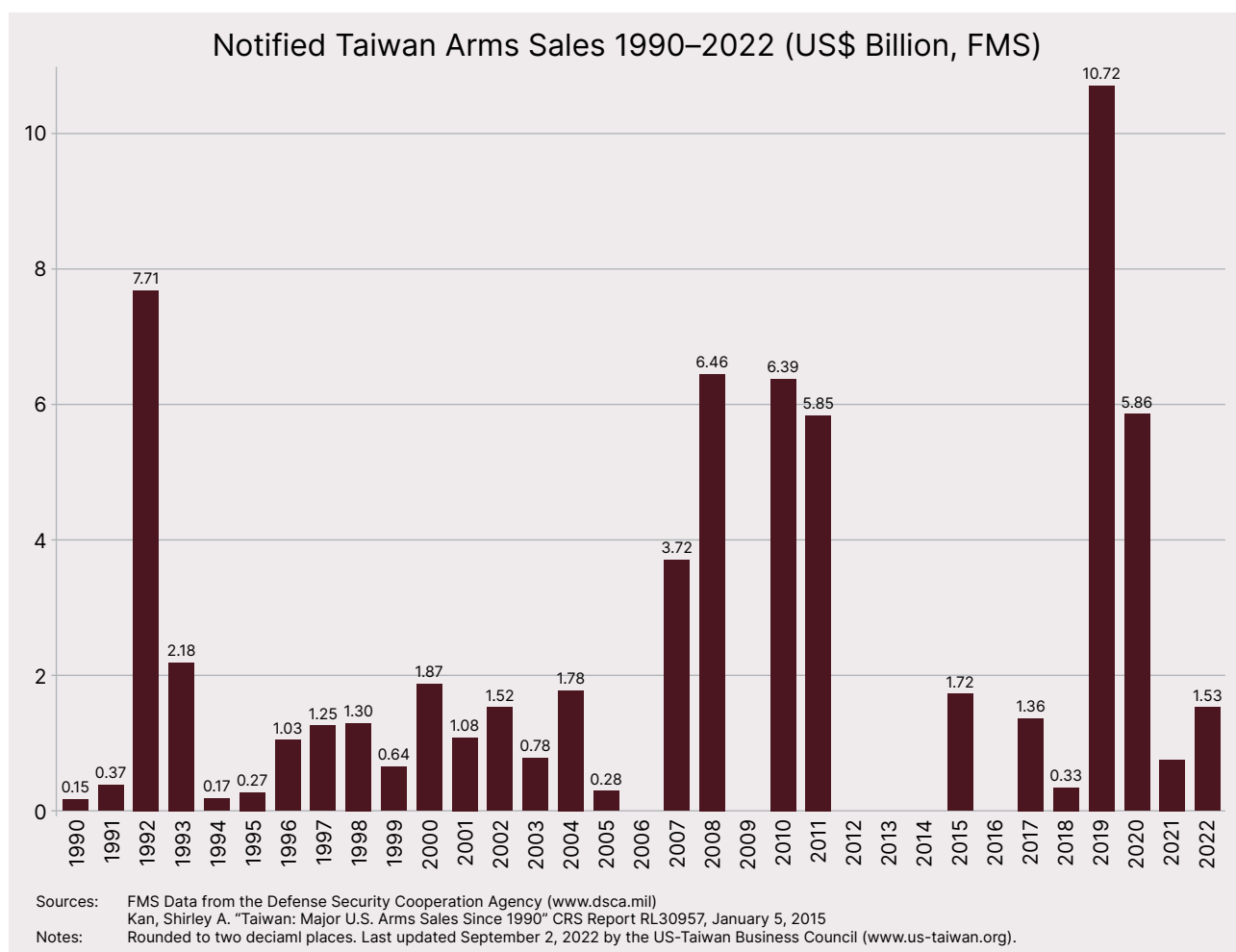
JAV ir Taivano bendradarbiavimo saugumo srityje plėtra

KLR, reaguodama į N. Pelosi vizitą, Taivano pašonėje pradėjo karinio laivyno ir oro pajėgų pratybas, kurias daugelis apibūdino² kaip ketvirtąjį Taivano sąsiaurio krizę. Nuo rugpjūčio 4 d. Kinijos liaudies išlaisvinimo armija (KLIA) darė tai, ką daugelis ekspertų interpretavo kaip galios demonstravimą: į Taivaną supančius vandenius paleista 11 raketų, į Taivano oro gynybos identifikavimo zoną (ADIZ) įsiveržė daugybė lėktuvų, o Taivano sąsiauryje pasirodė grupė lėktuvnešių ir keletas povandeninių laivų. Pažymėtina, kad raketų paleidimai ir juos lydintios karinio laivyno operacijos, atrodo, buvo skirtos Taivano pagrindinės salos galimos blokados simuliacijai – scenarijui, bauginančiam³ daugelį suinteresuotųjų šalių. Nors KLIA jau ilgai rodė jėgą Taivano sąsiauryje (kaip demonstruoja plačiai spaudoje nušviestas polinkis veržtis į ADIZ⁴), šios pratybos žymi didžiulį situacijos paaštrėjimą. Karinių operacijų planuotojams Taipėjeje ir Vašingtone buvo pasiūsta aiški žinutė: perdėto užtikrintumo laikai neįgrįžtamai praėjo. Dabar JAV ir Taivano bendradarbiavimas gynybos srityje labiau nei bet kada yra būtina taikos ir stabilumo Taivano sąsiauryje sąlyga.

Nors JAV ir Taivanas nepalaiko oficialių diplomatinio santykių, šios šalys turi ilgą ryšių saugumo srityje istoriją. Šį bendravimą visų pirma sudarė JAV ginklų pardavimas Taivanui – tai buvo stabili JAV politikos Taivano atžvilgiu dalis nuo J. Carterio prezidenta-

vimo laikų. Iš tiesų JAV ginklų pardavimas Taivanui yra vienas esminių 1979 m. Santykių su Taivanu akto (angl. *Taiwan Relation Act* – TRA)⁵ punktų, kuris iki šiol lemia JAV politikos Taivano atžvilgiu kryptį. Konkrečiai TRA nustatyta, kad „Jungtinės Amerikos Valstijos Taivanui teiks gynybinio pobūdžio ginkluotę“, o tiksliai „gynybinio pobūdžio“ apibrėžtis paliekama interpretacijoms. Ši aiškumo stoka paskesnėms JAV administracijoms paliko didelę laisvę⁶ nusistatyti, kokio tipo ginklų sistemas jos teiks Taivanui.

Kaip pažymi Scottas Haroldas⁷, JAV ginklų pardavimą Taivanui ilgą laiką nenutrūkstamai remia abi JAV partijos. Nuo 1990 m. JAV patvirtino daugiau nei 67 mlrd. JAV dolerių⁸ vertės ginklų pardavimą Taivanui, tad metinis šio pardavimo vertės vidurkis viršijo 2 mlrd. JAV dolerių. Labai svarbu pažymėti, kad JAV administracijų politinės ideologijos šių skaičių iš esmės nepaveikė – tiek Demokratų, tiek Respublikonų valdymo metu jie išliko daugmaž nuoseklūs⁹. Net nuolat didėjant vidinei JAV poliarizacijai, šalies įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios parama Taivanui tik stiprėjo.

Pav. JAV ginklų pardavimas Taivanui 1990–2022 m., apie kurį buvo oficialiai pranešta (šaltinis: Taivano gynybos ministerija)

Nors JAV politikos formuotojai iš esmės vieningai sutaria dėl ginklų pardavimo Taivanui, kyla šiokių tokių ginčų dėl ginklų paketų turinio. Šis aspektas išryškėjo visų pirma dėl ilgus metus išsiskiriančių Vašingtono ir Taipėjaus nuomonių dėl to, kokio pobūdžio ginkluotė veiksmingiausiai apsaugotų Taivaną nuo galimos Kinijos invazijos. Kaip pažymi ne vienas apžvalgininkas¹⁰, aukščiausi Taivano pareigūnai – ypač

iš Taivano ginkluotųjų pajėgų ir Nacionalinės gynybos ministerijos – daugelį metų užsiėmė lobistine veikla, siekdami užsitikrinti didesnės ir geriau matomos karinės įrangos, kaip antai naikintuvų F-16¹¹ ir kovos tankų „M1A1 Abrams“¹², suteikimą. Nors tokia karinė įranga neabejotinai yra reikšmingi Taivano karinės galios ir prestižo simboliai, gynybos ekspertai¹³ jau seniai abejoja jų, kaip karinių išteklių, verte dėl

nedidelės Taivano teritorijos ir nuolat augančio KLIA kiekybinio ir kokybinio pranašumo prieš Taivano kariuomenę (ROC).

Šių nuogaštavimų kontekste JAV ekspertai vis intensyviau ragino Taivaną nacionalinę gynybą vertinti realistiškiau ir taikyti ekonomiškąjį asimetriškumo principą. Vietoje investicijų į „sunkiąją“ karinę įrangą, kurią priešais lengvai gali sunaikinti, pasak mokslininkų, kaip M. Hunzekeris, Taipėjus turėtų įsigyti didelius kiekius mažesnių, lengviau paslepiamų ginklų sistemų, įskaitant „sparnuotąsias pakrantės apsaugos raketas, trumpojo nuotolio savaeigės oro gynybos sistemas, jūros minas ir bepiločius orlaivius“¹⁴. Pastarosios nebūtų tokios įspūdingos ir rodančios prestižą, kaip pirmiau minėti tankai ir naikintuvai, tačiau tokia ginkluotė labai apsunkintų KLIA invaziją į Taivaną¹⁵.

Pažymėtina, kad Taivano gynybos vadovų gretose pastaraisiais metais atsirado ir tokių, kurie šias pastabas priėmė. Turbūt geriausiai šį poslinkį atspindi tuometinio ROC ginkluotųjų pajėgų generalinio štabo vado adm. Lee Hsi-Mingo (李喜明) 2017 m. pasiūlyta bendrosios gynybos koncepcija (angl. *Overall Defense Concept* – ODC)¹⁶. ODC iš esmės atspindėjo visus pirmiau minėtus nuogaštavimus, be to, joje itin pabrėžiamas asimetrinio atgrasymo ir maksimalaus unikalios Taivano geografinės padėties išnaudojimo svarba. Iš karto po paskelbimo ODC pasveikino JAV gynybos analitikai¹⁷ – gyrė už realistišką ir organizuotą požiūrį į nacionalinę gynybą. Vis dėlto pastaraisiais metais optimizmas atslūgo, nes Taivano vadovai – visų pirma, kaip ir anksčiau, Nacionalinės gynybos ministerija – nuo ODC principų laipsniškai atsitraukė¹⁸.

Keičiantis geopolitinei situacijai — kintantys lūkesčiai

Kaip minėta, JAV ir Taivano ryšiai saugumo srityje ilgus metus buvo gana stabilūs ir nuoseklūs. Ši partnerystė praktiškai nepakito netgi keičiantis JAV administracijoms, normoms ir vykstant ekonominiams svyravimams. Vis dėlto šių santykių dinamiką, ko gero, negrįžtamai pakoregavo du 2022 m. įvykiai: Rusijos invazija į Ukrainą ir po N. Pelosi vizito KLR surengtos karinės pratybos.

Beveik iškart po to, kai vasario 24 d. Ukrainos sieną kirto pirmieji Rusijos kariai, apžvalgininkai visame pasaulyje suskubo brėžti paraleles¹⁹ tarp šio konflikto ir galimos įvykių sekos Taivano sąsiauryje. Nors

šie palyginimai buvo daugiausia reakcinio pobūdžio ir nepakankami išplėtoti²⁰ (Ukraina ir Taivanas daugybe aspektų skiriasi, kaip ir Rusija bei Kinija), karas Ukrainoje vis tiek tapo itin svarbia pamoka JAV ir Taivano karinių operacijų planuotojams. Ukrainos pajėgos paneigė išankstines Rusijos dominavimo mūšio lauke prognozes – sugebėjo atsilaikyti, ir ne tik. Atlaikiusi Rusijos pradinį puolimą Kyjivo kryptimi, Ukraina nuolat stūmė okupantus atgal²¹, o šių pastangų kulminacija buvo stulbinantis kontrpuolimas²² rugsėjo mėnesį, kai nemaža dalis Rusijos užgrobtų teritorijų buvo atsiimtoms. Būdas, kuriuo Ukrainai pavyko to pasiekti, itin sudomino ir JAV, ir Taivaną.

Vietoje tik brangios, aukšto lygio karinės įrangos Ukrainos pajėgos panaudojo platų spektrą mažesnių, pigesnių ir mobilesnių sistemų, kaip nešiojamosios oro erdvės gynybos sistemos (MANPADS)²³ ir bepiločiai orlaiviai²⁴. Strategiškai išnaudodamas tokio pobūdžio ginkluotę, Kyjivas sugebėjo išsekinti kiekybiškai ir tarsi kokybiškai pranašesnes Rusijos pajėgas – padarė joms daug skaudžių gyvosios jėgos nuostolių ir privertė Maskvą griebtis politiškai rizikingos dalinės mobilizacijos²⁵. Ši Ukrainos sėkmė tapo papildomu asimetrinės reakcijos į tradicinę karinę invaziją šalininkų argumentu.

Be to, konfliktas Ukrainoje itin aiškiai pademonstravo iš Vakarų gautos karinės ginkluotės vertę. Nors artėjant invazijai Ukrainos ginkluotosios pajėgos anaipol nebuvo bejėgės²⁶, nenutrūkstamas ginklų, amunicijos ir instruktorių, kurių didžiąją dalį suteikė JAV, srautas eksponentiškai sustiprino jų gebėjimą priešintis²⁷. Priešingai nei Rusijos karinė įranga, kurios beviltišku pasenimu įsitikino visi, šios užsieninės sistemos padėjo pasiekti įspūdingų rezultatų.

Šios pamokos neliko nepastebėtos JAV ir Taivano. Jau dabar JAV pareigūnai aktyviai ragina kolegas iš Taivano²⁸ sekti Ukrainos pavyzdžiu reformuojant savo kariuomenę. Konkrečiai, ekspertai atkreipia dėmesį į mažesnių, asimetrinių ginklų sistemų sėkmę, įskaitant priešlėktuvinės gynybos raketų sistemą „FIM-92 Stinger“ ir prieštankinę raketų sistemą „FGM-148 Javelin“. Be šių pasiūlymų, JAV taip pat ėmėsi konkretesnių veiksmų reformuoti Taivano nacionalinės gynybos koncepciją. Gegužės mėnesį JAV kariuomenė išsiuntė Taivanui laišką²⁹, kuriame atmetamas Taipėjaus prašymas dėl kovai su povandeniniais laivais skirtų sraigatasparnių ir vietoje to rekomenduojama įsigyti mažesnę mobiliąją artilerijos sistemą. Vis labiau atrodo, kad Vašingtonas imasi griežtesnio ir iniciatyvesnio tono, siekdamas perorientuoti Taivaną į asimetrinę gynybą.

Šių pamokų aktualumas dar labiau padidėjo po agresyvaus Kinijos atsako į N. Pelosi vizitą. Nors tai tebuvo pratybos, jos parodė gerokai padidėjusius KLIA oro ir jūrų karybos pajėgumus. Koordinuotais raketų paleidimais, karo laivyno manevrais ir įsiveržimais į ginčytiną oro erdvę KLR pademonstravo savo galią – ją pamatė visas pasaulis. Kaip pažymėta „Global Taiwan Institute“ vykusiame renginyje³⁰, šios pratybos iš pagrindų pakeitė *status quo* Taivano sąsiauryje. KLIA landžiojimai už Taivano sąsiaurį dalijančios vidurio linijos, kuri iki tol nebūdavo peržengiama, ribų iš esmės perrašė KLR ir Taivano santykių taisykles ir pavojingai paaštrino jų karinio konflikto galimybę. Tai neliko nepastebėta Vašingtono ir Taipėjaus karinių operacijų planuotojų.

Jungtinėse Amerikos Valstijose šios pratybos dar labiau padidino 2022 m. Įstatymo dėl politikos Taivano atžvilgiu (angl. *Taiwan Policy Act*)³¹ – birželio mėnesį pirmą kartą pristatyto dviejų partijų įstatymo projekto – aktualumą. Pažymėtina, kad „visapusiškiausia JAV politikos Taivano atžvilgiu peržiūra per keturis dešimtmečius“³² pavadintame įstatymo projekte JAV raginamos³³ suteikti „Taivanui milijardų dolerių vertės karinį finansavimą, užtikrinti spartesnį ginklų pardavimą ir padidinti karinį koordinavimą“. Svarbu atkreipti dėmesį, kad į šį įstatymo projektą įtraukta 6,5 mlrd. JAV dolerių vertės parama Taivano gynybai stiprinti. Vis dėlto šios dotacijos priklausys nuo paties Taivano karinių išlaidų didinimo. Kaip pažymi apžvalgininkai³⁴, šios sąlygos gali sudaryti galimybę JAV papildomai spausti Taipėjų ir galbūt skatinti jį daugiau investuoti į asimetrines sistemas. Nors įstatymo proejektas tebėra vertinamas priešaringai (pasak šaltinių³⁵, J. Bideno administracija neigiamai vertina jo karingesnes nuostatas), nemaža jo teksto dalis atsidūrė 2023 m. Nacionalinės gynybos išlaidų patvirtinimo įstatymo (angl. *National Defense Authorization Act* – NDAA) projekte. Kokią įtaką įstatymas dėl politikos Taivano atžvilgiu iš tiesų darys JAV karinei politikai Taivano atžvilgiu, parodys laikas, tačiau vien tai, kad jis egzistuoja, rodo, jog JAV mąstymas apie Taivano gynybą evoliucionuoja.

Bendraminčių partnerių parama

Nors JAV ir Taivano santykių gynybos srityje plėtra visų pirma yra susijusi su Vašingtonu ir Taipėjumi, ją gali sustiprinti bendraminčių partnerių, ypač Europoje, veiksmai. Pastaraisiais metais Europa pasižymi kaip uoli Taivano rėmėja. Didėjant skeptiškumui dėl Kinijos, kartu auga ir susidomėjimas palaikyti aktyvius santykius su Taivanu. Tai ypač pasakytina apie Rytų ir Vidurio Europą (VRE), kurios valstybės, kaip antai Čekija³⁶, Slovėnija³⁷ ir (ryškiausiai) Lietuva³⁸, atrodo vis labiau nusiteikusios priešintis KLR naratyvams ir plėtoti savo ryšius su Taivanu. Turint omenyje JAV ilgai puoselėtą norą didinti transatlantinį koordinavimą³⁹ Kinijos ir Taivano klausimais, nenuostabu, kad Vašingtonas šias naujienas pasveikino⁴⁰. JAV valstybės sekretorius Antony Blinkenas išreiškė savo paramą⁴¹ Lietuvai ir pasmerkė Kinijos pastangas ją bauginti. Žvelgiant iš JAV politikos formuotojų perspektyvos, tokia parama Taivanui stiprina Vašingtono pozicijas priešinantį KLR ir patvirtina būtinybę palaikyti santykius su Taivanu.

Visas demokratijos saugojimu ir kova su autoritarizmu suinteresuotas šalis JAV ir Taivano karinių santykių plėtra turėtų tik padrasinti. Rusijos invazija į Ukrainą skausmingai aiškiai parodė, kad taisyklėmis grindžiama tarptautinė tvarka tampa vis trapesnė. Ilgai puoselėtos tarptautinių normų ir bendro supratimo idėjos ima vis labiau klibėti, o piktybinių autoritarinių režimų įtaka toliau ardo institucijų pamatus. Šių iššūkių fone gyvybiškai svarbu, kad JAV toliau dėtų pastangas stiprinti Taivano gynybą. Nors tai gali reikšti nepatogius pokalbius apie asimetrinę gynybą ir karinės įrangos įsigijimą, tačiau realybė tokia, kad nepagrįsto užtikrintumo laikai baigėsi.

Tomas Janeliūnas – VU Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto profesorius ir Rytų Europos studijų centro (RESC) tyrimų programų vadovas.

Raigirdas Boruta – RESC Kinijos tyrimų programos asocijuotasis ekspertas, VU Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto doktorantas.

II DALIS

Lietuvos konfrontacija su Kinija dėl Taivano klausimo: ko galima pasimokyti iš mažos šalies patirties?

Praėjusiais metais Lietuva tapo vienu pagrindinių Kinijos propagandos ir prekybos sankcijų taikinių. Besitęsianti Kinijos ir Lietuvos diplomatinė priešprieša neturėtų itin stebinti, nes 2021 m. lapkritį Lietuva gerokai įsiutino Kiniją, leidusi Taivanui atidaryti naują atstovybę Vilniuje. Atstovybė atkreipė dėmesį dėl drąsaus pavadinimo pasirinkimo: vietoje įprasto pavadinimo „Taipėjaus atstovybė“ ji buvo oficialiai pavadinta Taivaniečių atstovybe Vilniuje (駐立陶宛台灣代表處). Šis žingsnis buvo reikšmingas dėl to, kad tai buvo pirmas naujos Taivano atstovybės atidarymas Europoje per 18 metų (paskutinį kartą tai įvyko Slovakijoje 2003 m.); be to, ji tapo antrąja Taivano atstovybe pasaulyje, pavadinime turinčia žodį „taivaniečių“ (kita – Somalilande).

Ilgą laiką Lietuva, maža ir tolima Europos šalis, Kinijai rūpėjo menkai. Tačiau atidarius Taivaniečių atstovybę Vilniuje Pekinas nusprendė iš Lietuvos padaryti pavyzdį, kaip Kinija gali nubausti šalį, kuri negerbia jos interesų.

Kinijos kerštavimo pavyzdys

Lietuva aiškiai išreiškė ketinimą kuriam laikui atšaldyti santykius su Kinija. 2021 m. pavasarį Lietuvos užsienio reikalų ministras pranešė⁴² apie Vilniaus pasitraukimą iš „17+1“ bendradarbiavimo su Kinija formato (oficialiai vadinamo Kinijos ir Vidurio bei Rytų Europos šalių bendradarbiavimo programa). Be to, Seimas įstatymu uždraudė⁴³ Kinijos bendrovėms dalyvauti kuriant 5G tinklą Lietuvoje, o Lietuvos diplomatai atvirai parėmė siūlymą Taivanui suteikti nuolatinio stebėtojo statusą Pasaulio sveikatos organizacijoje (PSO). Šie veiksmai nebuvo atsitiktiniai. Intensyvėjant priešpriešai tarp JAV ir Kinijos, Lietuva prisijungė prie JAV suformuotos ir prieš Kinijos Liaudies Respubliką (KLR) nukreiptos koalicijos ir tapo viena atviriausiai Kiniją kritikuojančių šalių Europos Sąjungoje.

Galiausiai visišką Kinijos rūstybę Lietuva užsitraukė atidarydama Taivaniečių atstovybę Vilniuje. Įsiutęs Pekinas sumažino diplomatinį atstovavimą Lietuvoje iki reikalų patikėtinio (pranc. *chargé d'affaires*) lygio, pervadino savo ambasadą Reikalų patikėtinio

biuru (中國駐立陶宛代辦處) ir pradėjo spausti Lietuvą padaryti tą patį. Neilgai trukus Lietuvos diplomatai buvo priversti skubiai palikti Pekiną⁴⁴, nes jų diplomatiniai rangai buvo paprasčiausiai panaikinti. Tuomet, 2021 m. gruodį, Kinija kone visiškai užblokavo lietuviškų prekių eksportą: į Kinijos rinką negalėjo patekti daugiau nei 90 proc. įprasto prekių srauto. Šios neoficialios prekybos sankcijos (Kinija taip ir nepaskelbė oficialaus sprendimo taikyti sankcijas prekėms iš Lietuvos) nepadarė didelio poveikio Lietuvos ekonomikai, nes eksportas į Kiniją sudarė mažiau nei 1 proc. bendro Lietuvos eksporto.

Vis dėlto didžiulį nuogąstavimų kilo pasirodžius neoficialiems pranešimams, kad Kinija gali blokuoti eksportą iš kitų ES šalių, kurių eksportuojamose prekėse yra lietuviškų komponentų⁴⁵. „Niekas nesitikėjo, kad Pekinas neoficialiai spaus verslo partnerius Vakaruose“, – sakė užsienio reikalų viceministras Mantas Adomėnas⁴⁶, pagrindinis vadinamosios „vertybėmis grįstos diplomatijos“ su Kinija šalininkas Vilniuje. Kai kurios Lietuvos bendrovės, ypač – lazerių sektoriaus, viešai kritikavo Vyriausybę, kad ši nebuvo pasiruošusi Kinijos sankcijoms ir neįspėjo Lietuvos verslo apie galimą ekonominę Kinijos kerštą. Keletas sunkiai nukentėjusių užsienio investicijų bendrovių prašė Lietuvos politikos vadovų deeskaluoti ginčą su Kinija, o Vokietijos ir Baltijos šalių prekybos rūmai nurodė⁴⁷, kad Kinijos technikos ir jos dalių importas, kaip ir lietuviškų prekių pardavimas Kinijai, sustojo, todėl kai kurioms bendrovėms gali tekti trauktis iš Lietuvos.

2022 m. sausio pabaigoje ES prieš Kiniją pradėjo ginčų sprendimo konsultacijas Pasaulio prekybos organizacijoje (PPO) dėl įtariamų Kinijos prekybos su Lietuva apribojimų. Vėliau prie šio atvejo konsultacijų išreiškė norą prisijungti Taivanas, Australija, Kanada, Japonija, Jungtinė Karalystė ir Jungtinės Amerikos Valstijos. Tai buvo priimta kaip gyvybiškai svarbi Vilniaus demokratiškos sąjungininkių politinė parama.

Praėjus daugiau nei pusmečiui nuo Kinijos prekybos sankcijų pradžios, situacija iš mirties taško nepajudėjo. Lietuva atsisako keisti savo sprendimus ir ruošėsi atidaryti prekybos atstovybę Taipėjuje – tai galiausiai įvyko 2022 m. lapkričio mėnesį⁴⁸. Kinija, savo ruožtu, ir toliau muitinėje stabdė prekes iš Lietuvos ir tik retkarčiais į šalį įsileido nedidelę jų dalį (pavyzdžiui, priima nedidelius kiekius vario). Lietuvos prekybos, pramonės ir amatų rūmų asociacijos prezidentas pareiškė⁴⁹, kad eksportas į Kiniją praktiškai nevyksta, tačiau importas iš jos stabilizavosi. Vis dėlto importuotojai ir toliau susiduria su padidėjusia

rizika ir griežtais reikalavimais, kaip antai visiškai išankstinis prekių apmokėjimas vietoje prieš santykių apkartimą taikytos 15–20 proc. išankstinės įmokos.

Šiaip ar taip, nepaisant Kinijos ekonominio keršto Lietuvos ekonomika nesugriuvo. Atrodo, kad greičiausia ES reakcija sulėtino agresyvius Kinijos veiksmus, pastaruoju metu taip pat nepasirodė pranešimų apie atvirą ES įmonių diskriminaciją Kinijoje dėl prekybos grandinių sąsajų su Lietuva. Lietuvos Vyriausybė skyrė 130 mln. Eur⁵⁰ paskoloms nuo Kinijos veiksmų nukentėjusioms bendrovėms. Ši finansinė strategija, kuria siekta padėti su iššūkiais dėl trečiųjų šalių prievartos veiksmų susiduriančiam verslui, buvo pirmoji tokio pobūdžio strategija ES.

Antra vertus, nėra abejonių, kad Kinijos rinka Lietuvos bendrovėms iš esmės užsidarė. Visgi kai kurios Lietuvos bendrovės rado naujų būdų vežti prekes iš kaimyninių šalių uostų ir taip išvengti jų gaminių žymėjimo kaip „pagamintų Lietuvoje“, o kai kurios apeina Kinijos sankcijas perkeldamos savo padalinius į kitas ES šalis.

Lietuvos praradimai ir laimėjimai

2022 m. sausį Lietuvos bankas paskelbė Lietuvos verslui Kinijos taikomų apribojimų poveikio Lietuvos ekonomikai skaičiavimus⁵¹. Preliminarūs skaičiavimai rodo, kad dėl Kinijos sankcijų Lietuvos BVP augimas 2022 m. gali sumažėti 0,1–0,5 proc., o 2023 m. – 0,3–1,3 proc. Mažesnioji šių intervalų riba atspindi tik tiesioginės prekybos su Kinija nutraukimo poveikį, o didesnioji – netiesioginį poveikį investicijoms.

Planuojamus praradimus gali bent iš dalies kompensuoti plečiami ekonominiai ryšiai tarp Lietuvos ir Taivano. Lietuva ir Taivanas jau apsikeitė keletu verslo ir diplomatiškos misijų⁵². Lietuvos Vyriausybė tiki potencialia išaugusios prekybos ir investicijų srautų su Taivanu nauda. Daugiausiai vilčių Lietuvai teikia tai, kad Lietuva netrukus taps puslaidininkių tiekimo grandinės dalimi. 2022 m. vasarį Vilniuje atvėrė duris jungtinis Taivano ir Lietuvos puslaidininkių ir medžiagų mokslo centras (TLCSM, 臺立半導體暨材料科學中心). Be to, Taivanas įsteigė 200 mln. JAV dolerių fondą⁵³ investicijoms į Lietuvą ir kitas Vidurio ir Rytų Europos šalis, taip pat siūlo 1 mlrd. JAV dolerių paskolų jungtiniams dvišaliams projektams. Taivano vyriausybės atstovai⁵⁴ išreiškė ketinimą padėti Lie-

tuvai plėsti savo puslaidininkų pramonę integrinių grandynų kūrimo, pakavimo, testavimo ir gamybos srityse. Puslaidininkų paklausai pasaulyje vis didėjant, Lietuvos įsitraukimas į šią technologijų sritį būtų itin svarbus šalies ekonominiam potencialui ir netgi turėtų geopolitinę reikšmę.

Tačiau politinės pamokos kitoms Europos šalims lieka neaiškios. Lietuva parodė, kad priešintis Kinijos ekonominei prievartai įmanoma. Vilniaus kova su Pekinu paskatino visą ES ieškoti sprendimų, kurie padėtų apsisaugoti nuo trečiųjų šalių ekonominių sankcijų ES šalims. Šiuo tikslu 2021 m. gruodžio 8 d. Europos Komisija paskelbė savo pasiūlymą dėl ES kovos su prievartos veiksmais priemonės⁵⁵. Anksčiau, 2021 m. spalį, Europos Parlamentas pirmą kartą suformulavo rekomendacijas Europos Komisijai dėl santykių su Taivanu stiprinimo⁵⁶. Visos šios tendencijos rodo, kad europiečiai ima vis aiškiau suvokti ekonominių ryšių su Kinija riziką ir kartu yra pasiruošę stiprinti politinę paramą Taivano suverenitetui. Lietuva tapo dar vienu įspėjamoju signalu ES ir kitoms demokratinėms valstybėms, ilgą laiką dėl prekybos su Kinija teikiamos naudos ignoravusioms su tuo susijusių politinę riziką.

Vis dėlto atrodo, kad kitos ES šalys neskuba sekti Lietuvos pavyzdžiu ir steigti naujas atstovybes Taivane arba pervadinti esamas. Gali būti, kad Kinijos ekonominės sankcijos veiksmingai atgrasė kitas mažas Europos šalis – jos nenori eiti Lietuvos keliu ir susidurti su Kinijos ekonomine agresija. Daugelis Europos šalių vyriausybių stengiasi vienu metu įveikti daugybę ekonominių sunkumų, įskaitant kilusius dėl Vakarų sankcijų Rusijai, sutrikusių prekybos grandinių, aukštų energijos išteklių kainų, milžiniškos infliacijos, ir kitas problemas. Atrodo, kad didelių ekonominių išbandymų metu kivičiai su Kinija nėra itin geidžiamas pasirinkimas.

Nepaisant to, Lietuvos atvejį suteikė vieną labai svarbią pamoką: anksčiau ar vėliau nepatogius sprendimus dėl ekonominės priklausomybės nuo Kinijos vis dėlto teks priimti. Lietuvos sprendimas priešintis Kinijai ir jos augančiam apetitui regione buvo įmanomas dėl nereikšmingos dvišalės prekybos apimtys: 2020 m. prekybos statistika rodo, kad Lietuvos ekonominiai ryšiai su Kinija⁵⁷ buvo silpnesni nei praktiškai bet kurios kitos regiono šalies. Nepaisant palyginti nedidelės Rytų ir Vidurio Europos priklausomybės nuo Kinijos, situacija likusioje ES dalyje kelia didelį susirūpinimą. ES ekonomikos variklis Vokietija yra itin priklausoma nuo prekybos su Kinija – pastaroji jau šeštus metus iš eilės yra svarbiausia Vokietij

jos prekybos partnerė⁵⁸. Ši situacija kelia naujų iššūkių ES ir daro didžiulę įtaką bloko galimybėms priimti griežtesnę ir vieningesnę poziciją dėl Kinijos, kuri labiau atspindėtų bendras ES vertybes ir padėtų jas saugoti. Atsižvelgiant į vis augantį atvejų, kai Kinija savo ekonominius svertus išnaudoja kaip prievartos priemonę, skaičių, priklausomybės nuo Kinijos mažinimas turėtų būti vienas svarbiausių ilgalaikių ES tikslų. Ekonomikos įvairinimas užtikrintų, kad Kinija prarastų nemažą dalį svertų prieš ES. Karas Ukrainoje jau parodė, kad pasitikėjimas autoritariniu režimu gali turėti itin skausmingų ekonominių pasekmių visam blokui.

Praktiškai būtų geriau jautriausius ekonominius santykius su Kinija nutraukti jau dabar, kad vėliau nebūtų skausmingų pasekmių. O visų svarbiausia yra tai, kad galimai kovai su Kinija prireiks aktyvių visos ES pastangų ir visų demokratinių šalių partnerių palaikymo. Kinija – didelė šalis, tačiau tikrų draugų ji beveik neturi. Daugelio šalių – net ir mažų – konsolidacija ir vienybė yra veiksmingiausias būdas atsilaukyti prieš grasinančius autoritarinius režimus, kaip KLR.

Apibendrinant galima pažymėti, kad besitęsianti Kinijos ir Lietuvos diplomatinė priešprieša parodė, jog Kinija gali panaudoti kaip prievartos priemonę prieš kitas šalis savo ekonominius svertus, o geriausias būdas kovoti su Kinijos grasinimais – bendras ES atsakas. Lietuvoje kaip svarbus partneris, galintis padėti sukurti atsvarą politiškai motyvuotiems kaltams, vis labiau matomas Taivanas, tačiau abi šalys privalo dėti pastangas užtikrinti santykių tvarumą.

Šaltiniai

1. Amy Chang Chien et al., „As Pelosi departs Taiwan, China gears up for military drills“, The New York Times, 2022 m. rugpjūčio 2 d., <https://www.nytimes.com/live/2022/08/02/world/pelosi-taiwan>
2. Christopher P. Twomey, „The fourth Taiwan strait crisis is just starting“, War on the Rocks, 2022 m. rugpjūčio 22 d., <https://warontherocks.com/2022/08/the-fourth-taiwan-strait-crisis-is-just-starting/>
3. Gabriel Dominguez, „China begins massive drills around Taiwan amid fears of blockade“, The Japan Times, 2022 m. rugpjūčio 4 d., <https://www.japantimes.co.jp/news/2022/08/04/asia-pacific/china-taiwan-drills-blockade/>
4. Thomas J. Shattuck, „Assessing One Year of PLA Air incursions into Taiwan's ADIZ“, Foreign Policy Research Institute, 2021 m. spalio 20 d., <https://www.fpri.org/article/2021/10/assessing-one-year-of-pla-air-incursions-into-taiwans-adiz/>
5. Congress.gov, „H.R.2479 - Taiwan Relations Act“, 1979 m. spalio 10 d., <https://www.congress.gov/bill/96th-congress/house-bill/2479>
6. Jacques deLisle, „The Taiwan Relations Act at 40: Political Entrenchment of Foreign Policy through Law“, Foreign Policy Research Institute, 2019 m. balandžio 8 d., <https://www.fpri.org/article/2019/04/the-taiwan-relations-act-at-40-political-entrenchment-of-foreign-policy-through-law/>
7. Scott W. Harold, „Making Sense of US Arms sales to Taiwan“, Institut Montaigne, 2019 m. liepos 23 d., <https://www.institutmontaigne.org/en/analysis/making-sense-us-arms-sales-taiwan>
8. US Taiwan Business Council, „Taiwan Arms Sales Notified to Congress 1990-2022“, Taiwan Defense, 2022 m. rugsėjo 2 d., <https://www.ustaiwandefense.com/taiwan-arms-sales-notified-to-congress-1990-2022/>
9. Ten pat.
10. Michael A. Hunzeker, „Taiwan's defense plans are going off the rails“, War on the Rocks, 2021 m. lapkričio 18 d., <https://warontherocks.com/2021/11/taiwans-defense-plans-are-going-off-the-rails/>
11. „US seeks to speed up delivery of new F-16 fighter jets to Taiwan“, Aljazeera, 2022 m. sausio 21 d., <https://www.aljazeera.com/news/2022/1/21/us-seeks-way-to-speed-delivery-of-new-fighter-jets-to-taiwan>
12. Inder Singh Bisht, „Taiwan to Receive First Two Abrams Tanks in June“, The Defense Post, 2022 m. kovo 17 d., <https://www.thedefensepost.com/2022/03/17/taiwan-to-receive-abrams-tanks/>
13. Hunzeker, „Taiwan's defense plans“.
14. Ten pat.
15. „What is Taiwan's porcupine defence strategy?“, The Economist, 2022 m. gegužės 10 d., <https://www.economist.com/the-economist-explains/2022/05/10/what-is-taiwans-porcupine-defence-strategy>
16. Lee Hsi-min, Eric Lee, „Taiwan's Overall Defense Concept, Explained“, The Diplomat, 2020 m. lapkričio 3 d., <https://thediplomat.com/2020/11/taiwans-overall-defense-concept-explained/>
17. Drew Thompson, „Hope on the horizon: Taiwan's radical new defense concept“, War on the Rocks, 2018 m. spalio 2 d., <https://warontherocks.com/2018/10/hope-on-the-horizon-taiwans-radical-new-defense-concept/>
18. Hunzeker, „Taiwan's defense plans“.
19. Marc Santora and Steven Erlanger, „Taiwan and Ukraine: Two crises, 5,000 miles apart, are linked in complex ways“, The New York Times, 2022 m. rugpjūčio 3 d., <https://www.nytimes.com/2022/08/03/world/europe/china-russia-taiwan-ukraine-analysis.html>
20. John Wagner Givens, „Taiwan is Not Ukraine; it is its Opposite“, Global Policy Journal, 2022 m. balandžio 13 d., <https://www.globalpolicyjournal.com/blog/13/04/2022/taiwan-not-ukraine-it-its-opposite>
21. Cristian Segura, „Ukraine turning the tide of Russia war as defense turns to attack“, El País, 2022 m. spalio 13 d., <https://english.elpais.com/international/2022-10-13/ukraine-turning-the-tide-of-russia-war-as-defense-turns-to-attack.html>
22. „Ukrainian army continues successful counter-offensive on southern front, says UK intelligence“, Yahoo!, 2022 m. spalio 13 d., <https://www.yahoo.com/now/ukrainian-army-continues-successful-counter-110900906.html>

23. Alexandria Chastenet de Gary, „The West Needs to Keep Supporting Ukraine with MANPADS“, The German Marshall Fund of the United States, 2022 m. balandžio 20 d., <https://www.gmfus.org/news/west-needs-keep-supporting-ukraine-manpads>
24. Vikram Mittal, „The Ukrainian Military Is Changing Its Tactics With Bayraktar TB2 Drones“, Forbes, 2022 m. birželio 23 d., <https://www.forbes.com/sites/vikrammittal/2022/06/23/ukrainian-military-is-changing-its-tactics-with-the-bayraktar-tb2-drones/?sh=349cc9a41ec0>
25. Mark F. Cancian, „What Does Russia’s ‘Partial Mobilization’ Mean?“, CSIS, 2022 m. rugsėjo 26 d., <https://www.csis.org/analysis/what-does-russias-partial-mobilization-mean>
26. Amy Mackinnon, Jack Detsch, „Ukraine’s Military Has Come a Long Way Since 2014“, Foreign Policy, 2021 m. gruodžio 23 d., <https://foreignpolicy.com/2021/12/23/ukraine-russia-military-buildup-capabilities/>
27. Bureau of Political-Military Affairs, „U.S. Security Cooperation with Ukraine“, U.S. Department of State, 2022 m. spalio 14 d., <https://www.state.gov/u-s-security-cooperation-with-ukraine/>
28. Lara Seligman, „‘Deadly serious’: U.S. quietly urging Taiwan to follow Ukraine playbook for countering China“, Politico, 2022 m. gegužės 19 d., <https://www.politico.com/news/2022/05/19/deadly-serious-u-s-quietly-urging-taiwan-to-follow-ukraine-playbook-for-countering-china-00033792>
29. Sara Seligman, Alexander Ward, Nahal Toosi, „In letters, U.S. tries to reshape Taiwan’s weapons requests“, Politico, 2022 m. gegužės 10 d., <https://www.politico.com/news/2022/05/10/u-s-taiwan-weapons-request-00031507>
30. „September 9: Lessons Learned from the Aftermath of the PLA’s August 2022 Military Exercises“, Global Taiwan Institute, 2022 m. rugpjūčio 31 d., <https://globaltaiwan.org/2022/08/september-9-lessons-learned-from-the-aftermath-of-the-plas-august-2022-military-exercises/>
31. United States Senate Committee on Foreign Relations, „Taiwan Policy Act of 2022“, [https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/SBS%20Taiwan%20Policy%20Act%20FINAL%20\(1\).pdf](https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/SBS%20Taiwan%20Policy%20Act%20FINAL%20(1).pdf)
32. Andrew Desiderio, „U.S.-Taiwan bill sails through Senate panel despite White House misgivings“, Politico, 2022 m. rugsėjo 14 d., <https://www.politico.com/news/2022/09/14/taiwan-bill-clears-senate-panel-00056769>
33. Katharine Jackson, „Factbox: Support for Taiwan included in massive U.S. defense bill“, Reuters, 2022 m. spalio 12 d., <https://www.reuters.com/world/support-taiwan-included-massive-us-defense-bill-2022-10-11/>
34. Ten pat.
35. Andrew Desiderio, „White House resists Congress’ bipartisan bid to overhaul U.S.-Taiwan relations“, Politico, 2022 m. rugpjūčio 7 d., <https://www.politico.com/news/2022/08/07/white-house-resists-congress-overhaul-u-s-taiwan-relations-00050163>
36. Marc Santora, „The Broken Promise of a Panda: How Prague’s Relations With Beijing Soured“, The New York Times, 2019 m. lapkričio 23 d., <https://www.nytimes.com/2019/11/23/world/europe/china-prague-taiwan.html>
37. Start Lau, „Slovenia to bolster trade ties with Taiwan, wading into row with China“, Politico, 2022 m. sausio 18 d., <https://www.politico.eu/article/jansa-slovenia-to-follow-lithuania-for-new-office-in-taiwan/>
38. Erin Hale, „Lithuania Deepens Relations With Taiwan Amid China Tensions“, VOA, 2022 m. rugsėjo 13 d., <https://www.voanews.com/a/lithuania-deepens-relations-with-taiwan-amid-china-tensions-/6745292.html>
39. Peter Stano, Nabila Masralli, „EU-U.S.: Joint Press Release by the EEAS and Department of State on the Second High-Level Meeting of the EU-U.S. Dialogue on China“, EEAS, 2021 m. gruodžio 2 d., https://www.eeas.europa.eu/eeas/eu-us-joint-press-release-eeas-and-department-state-second-high-level-meeting-eu-us-dialogue_en
40. Min-Hua Chiang, „As China Sabotages Its Own Economic Interests in Europe, U.S. Should Take Advantage of the Opportunity“, The Heritage Foundation, 2022 m. birželio 17 d., <https://www.heritage.org/asia/commentary/china-sabotages-its-own-economic-interests-europe-us-should-take-advantage-the>
41. „China lashes out at U.S. for supporting Lithuania in feud with Beijing over Taiwan“, NPR, 2022 m. sausio 6 d., <https://www.npr.org/2022/01/06/1070856065/china-lashes-out-at-us-for-supporting-lithuania-in-feud-with-beijing-over-taiwan>
42. EurActiv, „Lithuania quits ‘divisive’ China 17+1 group“, LRT, 2021 m. gegužės 5 d., <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1416061/lithuania-quits-divisive-china-17plus1-group>

43. BNS, „Lithuania bans ‘unreliable’ technologies from its 5G network“, LRT, 2021 m. gegužės 25 d., <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1417429/lithuania-bans-unreliable-technologies-from-its-5g-network>
44. „Lithuania evacuates its embassy in China“, The Economist, 2021 m. gruodžio 16 d., <https://www.economist.com/china/lithuania-evacuates-its-embassy-in-china/21806843>
45. „China blocking EU imports with Lithuanian components over Taiwan row, says Brussels“, Euronews, 2021 m. gruodžio 24 d., <https://www.euronews.com/2021/12/24/china-blocking-eu-imports-with-lithuanian-components-over-taiwan-row-says-brussels>
46. Sofija Lapėnienė, „URM viceministras pripažįsta – viena Kinijos atsako galimybė nebuvo numatyta“, LRT, 2022 m. sausio 9 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1584228/urm-viceministras-pripazista-viena-kinijos-atsako-galimybe-nebuvo-numatyta>
47. Andrius Sytas, John O’Donnell, „Analysis: German big business piles pressure on Lithuania in China row“, Reuters, 2022 m. sausio 21 d., <https://www.reuters.com/world/europe/german-big-business-piles-pressure-lithuania-china-row-2022-01-21/>
48. Ministry of the Economy and Innovation of the Republic of Lithuania, „Lithuania opens a trade representative office in Taipei“, 2022 m. lapkričio 7 d., <https://eimin.lrv.lt/en/news/lithuania-opens-a-trade-representative-office-in-taipei>
49. ELTA, „Lithuania’s exports to China are at ‘zero’, says business lobby“, LRT, 2022 m. gegužės 9 d., <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1690448/lithuania-s-exports-to-china-are-at-zero-says-business-lobby>
50. EurActiv, Giedrė Peseckytė, „Lithuania launches millions in loans for firms affected by China sanctions“, LRT, 2022 m. birželio 16 d., <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1720069/lithuania-launches-millions-in-loans-for-firms-affected-by-china-sanctions>
51. Jonas Doveikis, „China sanctions vs Taiwan investments – Lithuania’s central bank weighs economic impact“, LRT, 2022 m. sausio 21 d., <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1593215/china-sanctions-vs-taiwan-investments-lithuania-s-central-bank-weighs-economic-impact>
52. Joseph Yeh, „Lithuanian economic official arrives in Taiwan with tech delegation“, Focus Taiwan, 2022 m. birželio 12 d., <https://focustaiwan.tw/politics/202206120007>
53. Richard Milne, Kathrin Hille, „Lithuania tests the EU’s resolve on Chinese economic coercion“, Financial Times, 2022 m. vasario 13 d., <https://www.ft.com/content/77adb343-6196-4d66-af84-995c05db7b6c>
54. Chang Chien-chung, Cheng Hung-ta, Shih Hsiu-chuan, „Taiwan, Lithuania discuss cooperation in semiconductor and laser industries“, Focus Taiwan, 2022 m. birželio 14 d., <https://focustaiwan.tw/sci-tech/202206140026>
55. Europos Komisija, Pasiūlymas dėl Europos Parlamento ir Tarybos reglamento dėl Sąjungos ir jos valstybių narių apsaugos nuo trečiųjų valstybių taikomos ekonominės prievartos, 2021 m. gruodžio 8 d., <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021PC0775&from=EN>
56. Europos Parlamentas, Europos Parlamento rekomendacija Komisijos pirmininko pavaduotojui ir Sąjungos vyriausiajam įgaliotiniui užsienio reikalams ir saugumo politikai dėl ES ir Taivano politinių santykių ir bendradarbiavimo (2021/2041(INI)), 2021 m. spalio 21 d., https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0431_LT.html
57. Raigirdas Boruta, „Kinijos sąveika su Vidutiu ir Rytų Europa: santykių kryžkelėje?“, Rytų Europos studijų centras, 2021 m. lapkritis, <https://www.eesc.lt/wp-content/uploads/2021/11/RESC.-Kinijos-saveika-su-Vidurio-ir-Rytu-Europa.-WEB.pdf>
58. „The People’s Republic of China is again Germany’s main trading partner“, DeStatis, žiūrėta 2022 m. spalio 26 d., <https://www.destatis.de/EN/Themes/Economy/Foreign-Trade/trading-partners.html>